

ALİ ŞİR NEVÂİ'NİN GARÂİBÜ'S-SIGAR DİVÂNİ'NDA İŞLETİLEN ATASÖZLERİ

Dr. Öğr. Üye. Aliye YILMAZ*

ÖZ

Sözlü kültür içerisinde önemli bir yere sahip olan atasözleri, kalıp ifadeler olarak ezberlendiği için, bir düşünceyi ifade etmenin en kestirme yolu olarak kullanılır. Farklı kültürlerde çeşitli biçimlerde hayat bulan bu sözlerin genel özelliği, uzun zaman tecrübe edilen ve kabul gören düşüncelerin ve kanaatlerin aktarımıdır denebilir. Meider atasözünü, "Halkın hikmet, hakikat, ahlak ve geleneksel görüşlerini mecazi, sabit ve ezberlenebilir bir biçimde nesilden nesle aktardığı, bilinen kısa bir cümlesi" olarak tanımlar. Bu özelliğinden dolayı atasözleri, herkes tarafından kolaylıkla benimsenir; sağduyu, hakikat, bilgelik ve deneyim içerdiği için de klasik dönem divan şairleri şiirlerinin anlamsal yönünü güçlendirmek üzere çokça atasözlerine başvurmuşlardır. Divan şairlerinin sözlerine anlam katmak için tercih ettikleri atasözünü kullanma ya da şahit getirme geleneği tüm devirlerde varsa da özellikle XV. yy. itibarıyla fark edilir düzeyde yoğunluk kazanmıştır denebilir. Bu cümleden Çağatay Türkçesinin baş ismi sayılan Ali Şir Nevâî, hem farklı kültürlerin kesişim noktası olan coğrafyada yaşaması hem de kişisel özellik ve konumu gereği, birçok atasözünü şiirlerinde işletme imkânı bulmuştur.

Bu bağlamda, Ali Şir Nevâî'nin Hazâinü'l-Meâni mecmuasının birinci yapıtı olan Garâibü's-Sıgar adlı divanında geçen atasözleri tespit edilerek incelenmiştir. Çalışmanın başında kısa bir giriş yapıldıktan sonra eser hakkında özet bir bilgi verilerek, Garâibü's-Sıgar'da geçen atasözlerinin tespitine geçilmiş ve bölgedeki farklı kültürlerde bulunan benzer atasözlerinden örneklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâî, Hazâinü'l-Meâni, Garâibü's-Sıgar, Atasözü, Çağatay Edebiyatı.

PROVERBS OPERATED IN GHARAİBU'S-SIGHAR DIVAN OF ALİ SHİR NAVAI

ABSTRACT

Proverbs, which have an important place in oral culture, are used as the shortest way to express a thought because they are memorized as formulaic expressions. It can be said that the general feature of these words, which have various manifestations in different cultures, is the transfer of long-experienced and accepted thoughts and convictions. Meider has defined the proverb as " a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed, and memorizable form and which is handed down from generation to generation". For this reason, proverbs are easily adopted by everyone and classical period divan poets used proverbs to strengthen the semantic aspect of their poems. Although the tradition of using the proverb that diwan poets prefer to add meaning to their words or bringing witnesses exists in all periods, especially in the XV. century it can be said that it has gained a noticeable intensity. Ali Shir Navai, who is accepted as the real name of Chagatai Turkish, had the opportunity to use many proverbs in his poems due to his personal characteristics and location as well as living in the geography that is the intersection point of different cultures.

In this context, the proverbs in Ali Shir Navai's diwan named Gharaiibu's-Sighar, which is the first work of Khazainu'l-Maani collection, were determined and examined. After a short introduction was made at the beginning of the study, a brief information was given about the

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, aliyeyilmaz@sdu.edu.tr. Orcid ID: 0000-0002-3368-0239

work, and the proverbs in Garâibü's-Sıgar were identified and evaluated with examples from similar proverbs in different cultures in the region.

Keywords: Ali Shir Nevai, Khazainu'l-Maani, Gharaibu's-Sighar, Proverb, Chagatai Literature.

Giriş

Toplum tarafından benimsenerek ortak olarak kullanılan kalıplaşmış sözlere (Kurt, 1991, 6) atasözü denir. Uzun deneyimlerin sonucu olarak ortaya çıkan bu sözler, kısa ve özlü öğütler verdiği için sözün etkisini artırmak amacıyla divan şairleri tarafından da çokça kullanılmıştır (Alizade, 1992, 13).

İlk olarak 15. yy. divan şairlerinin şiirlerinde çokça yer vermeye başladığı atasözü, deyim ve halk ağzına yakın söyleyişleri (Kaya 2020), Çağatay edebiyatının bütün devirlerinde görmek mümkündür. Gelişip büyüdüğü saha itibarıyla da zengin bir içeriğe sahip olan Çağatay edebiyatında, özellikle farklı kültürlerin kesişim noktası olan bölgelerde kullanılan, pek çok deyim ve atasözlerinin işletildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu coğrafyada toplumsal olayların aktarılmasında kullanılan atasözlerinde, pek çok kültürün harmanladığı bir renk hâkimdir. Çağatay edebiyatı sahasında eser yazan şairler ve yazarlar, söylediklerini güçlendirmek ve sözlerine mana katmak için eserlerinde atasözlerini çokça kullanmışlardır.

Özellikle 15. yy.dan başlayıp bölgede gelişen zengin bir dil ve edebiyat ağı içerisinde atasözlerinin etkisini divan edebiyatı şairlerinde sıkça görmek mümkündür (Poyraz, 2). Bu cümleden hareketle Çağatay Edebiyatının kurucu ismi olan Emir Ali Şîr Nevâî, sahip olduğu siyasi ve sosyal tecrübe ve kazanımlarını şiirlerinde aktarırken, atasözlerinden ustaca faydalanmıştır.

Hazâin'ül-Meânî

Ali Şîr Nevâî'nin dördü Türkçe, biri Farsça olmak üzere beş tane divanı bulunmaktadır. Türkçe divanlarının genel adı Hazâinü'l-Meânî olup sırasıyla; Garâibü's-Sıgar: Çocukluk evresine hasredilen şiirlerinin toplamı, Nevâdirü'ş-Şebâb: Gençlik evresini kapsayan şiirleri, Bedâiyü'l-Vasat: Olgunluk devresinde yazdığı şiirleri ve Fevâidü'l-Kiber: Yaşlılığında söylemiş olduğu şiirlerinden oluşmaktadır. Burada Nevâî'nin hayatının birinci evresini ihtiva eden Garaibu's-Sıgar adlı divanı taranarak atasözleri tespit edilmiştir.

Güneş Elle Gizlenmez

Ali Şîr Nevâî eserinde, zaman zaman çok meşhur olan atasözlerini "Bu masal meşhurdur." ifadeleriyle belirterek kullanmaktadır. Nitekim "Misk kokusu gizlenmez." atasözünü aşağıdaki bir beytinde şu şekilde işletmektedir:

چون مثل بولدی ساچینگ ظلم ایله، یاشورماق، نی سود

"مشک ایسین یاشورسه بولمس" بو مثل مشهور ایرور

Çün meâel boldi saçîñ ôulm ile yaşurmaú ne sýd

Müşk imiş yaşursa bolmas bu meâel meşhýr irur (Nevâî, 1385)

(*Senin saçın karanlığıyla meşhur oldu, gizlemek neye yarar. Nitekim "Misk kokusu gizlenmez." meseli meşhurdur.*)

Yukarıdaki beyitte, belirgin bir özelliğiyle şöhret bulan bir kişinin ve bir şeyin gizlenmesinin mümkün olmadığı vurgulanır. Farsça'da ise benzer manada:

مشک آن است که خود ببویت نه آنکه عطار گوید

"Müşk Àn est ki öyd bübyyed ne Àn ki èauùÀr gyyed." atasözünde, (*Aktarın övmesine gerek kalmadan, misk kendi kokusuyla kendini aşikâr eder.*) denmektedir. Söz konusu atasözü Nevâî'nin başka bir beytinde de şu şekilde geçmektedir:

خالی سوداسی دیمه کونگلونگ نیگه فاش ایله دی

کیم یا شورغان بیرله بولمس مشک نینگ پنهان ایسی

ÒÀli sevdÀsı deme köñlüñ nige fÀş eyledi

Kim yaşuràan birle bolmas müşkniñ pinhÀn isi (Nevâî, 539,9)

(*Sevdasının lekesini gönül niye açığa çıkardı deme. Çünkü örtmekle misk kokusu gizlenmez.*)

Çıkmayan Candan Umut Kesilmez

بیٹی جان آغزیمه کیم چیقمس او بییدین اول حور

"چیقمه غان جانغه امید" اوشبو مثل دور مشهور

Yetti can aázıma kim çıúmas ýyıdan ol öýr

Çıúmaàan canàa ümid uşbu meàeldür meşhýr (Nevâî, 160,8)

(*Canım boğazıma geldi ama ol hur evinden çıkmıyor. Meşhur atasözüne göre "Çıkmayan candan ümit kesilmez".*)

Görüldüğü gibi Ali Şîr Nevâî, "Çıkmayan candan ümit kesilmez." atasözünü, sevgilinin evinden çıkmadığı benzetmesinde ustaca işletmiştir. Genelde şairle, meşhur halk sözlerini konuya uygun düşecek şekilde ifade ederken aruz ölçülerine uydurma noktasında da oldukça titiz davranışlardır. Bu da şairin dile olan hâkimiyetinin bir göstergesidir (Dilçin 1945:XX).

Güzün Gelişi Yazdan Bellidir

زلفی وصلین ایسته سم رخسار مهر افروزیدین

یوق عجب، چون "ییل کیلیشی بیلگورورونوروزیدین"

Zülfi vaälın istesem ruòsÀr-ı mihr-efrýzidin

Youú aceb çün yıl gelişi bilgurur nevrýzidin (Nevâî, 556,7)

(*Güzel yüzünden zülfüne erişmek istiyorum. Zülfüne erişmeyi, güneş gibi parlayan yüzünden istesem, şaşırtıcı değildir. Çünkü "Yılın gelişi nevrudan bellidir."*)

Türkçede kullanılan "Güzün gelişi yazdan bellidir." atasözü, Nevâî'nin Divanında "Yılın geleceği başından belli olur." şeklinde geçmektedir. "Bir işin nasıl sonuçlanacağı başından belli olur." manasında yorumlanan bu atasözü Farsçada; "Sâli ki nikûst ez bahâr-eş peydâst- سالى که نیکوست, از بهارش پیداست" şeklinde ifade edilmektedir.

Çokluk İşi Bozar

خوبلر تیغی بیتیشمسدین بورون بو زار اولر

چین ایمیش کیم، بولسه کوپ قصاب قوی مردار اولر

Öybler tiài yetişmesdin büryn bu zâr öler

Çin imiş kim bolsa köp úaãap úoy murdâr öler (Nevâî, 146,10)

(*Güzellerin tiği yetişmeden bu zavallı ölecek, kasap çok olunca, koyun murdar olur, dedikleri doğruymuş.*)

Beyitte geçen “Kasap çok olunca mal haram ölü.” atasözü Türk halkı arasında da çok meşhurdur.

Çalışmadan Rahata Erişilmez

بوزوغ کونگولگه فنا بولسه کام، چیکسون رنج

که رنج چیکسمه هرگز میسر اولمس گنج

Bozuà köñülge fenÂ bolsam kÂm çeksün renc

Ki renc çekmese hergiz müyesser olmas genç (Nevâî, 115,7)

(*Yaralı gönül istediğini elde etmek için sıkıntıya katlansın. Sıkıntı çekmeyince define elde edilemez.*)

Nevâî'nin yukarıdaki beyitte “Sıkıntı çekmeden rahatlık elde edilmez.” manasındaki atasözü Şirazlı Sâdî'nin divanında geçen “Na-burda renc, genc müyesser ne-mişeved” mısrasının tercümesi gibidir.

Çocuklu Evde Sır Olmaz

عارضین کوردوم نهان، اشک ایله دی سریمنی فاش

یاشورون قالمس اوغورلوق، اوی اراکیم بولسه یاش

èÁrıõĩñ kördüm nihÂn eşk eyledi sırrımını fÂş

Yaşurun úalmas uàurlú uy ara kim bolsa yaş (Nevâî, 250,7)

(*Yüzüne gizlice baktım, gözyaşları sırrımı ortaya çıkardı. Çocuk olan evde hırsızlık gizli kalmaz*). Bu beyitte ise “Çocuklu evde sır olmaz.” atasözüne işaret edilmektedir.

Kişinin kendisine Ait Olanın Değerini Bilmesi

سین اوز خلقینگنی توزگیل، بولمه ایل اخلاقیدین خرسند

کیشیگه چون کیشی فرزندى هرگز بولمه دی فرزند

Sen öz òalúĩnı tüzàil bolma il aòlÁúıdın òursend

Kişige çün kişî ferzendi hergiz bolmadı ferzend (Nevâî, 139,7)

(*Sen kendi ahlakını düzelt, başkanın ahlakından mutlu olma. Başkasının evladı asla kendi evladın gibi olamaz.*)

Ali Şîr Nevâî divanında geçen bu atasözü, vezin gereği değişik bir ifade ile kullanılmıştır.

"كيشى نینگ باله سيگه كشمش بيرسنگ تورمه يدى، اوز باله نكنى قولوب اورسنگ كېتمه يدى"

Yani "Başkanın evladına ne kadar iyi bakarsan bak yanında duramaz. Kendi evladını dövsen de kovsan da gitmez." atasözü, Özbek halkı arasında da çok ünlüdür.

Bir Kapı Kapanırsa, Bin Kapı Açılır

خانقاه نى باغله دینگ، ای شیخ قیلدینگ عزم دیر

یوز ایشیک آچیلدی، گر باغلندی ایرسه بیر ایشیک

ÒÀneúÀhni baàladiñ ey şeyò úıldıñ èazm-ı deyr

Yüz eşik acildi ger baàlandı irse bir eşik (Nevâî, 270,10)

(*Ey şeyh, hangını kapatıp dünyaya yöneldin, bir kapı kapanınca yüz kapı açılır.*)

Nevâî bu beytinde "Bir kapı kapalı olsa, bin bir kapı açıktır." atasözü, tevhit kapısını kapatan şeyhe, yüzlerce dünyaya dair geçici kapının açılacağını kinaye olarak kullanmıştır.

Ne Ekersen, Onu Biçersin

نیچه دهر ارا ساچ لطف ایله احسان تخمینی

هر نى ایکسنگ آنی اوق چونگه اوررسین آخر

Niçe dehr-ara saç luùfile iósÀn tohmini

Her ne ekseñ ani ou çünki öwersin Àoir (Nevâî, 139,9)

(*Lütüfla iyilik tohmunu dünyaya çokça yay, çünkü eninde sonunda; "Ne ekersen onu biçersin."*)

Beytin son kısmında geçen atasözü, Özbek halkı arasında ise:

"ارپه ایکسنگ ارپه اوره سن، بو غدای ایکسنگ بو غدای"

şeklinde kullanılmaktadır.

Usta Görmeyen Çırac Hiçbir İşi Öğrenemez

ای اجل قتل ایتمک آل اول غمزه دین تعلیم کیم

قیلماغان شاگردلیغ هیچ ایشته استاد اولمه دی

Ey ecel úatlı etmek al ol àamzeden taèlim kim

Úılmaàan şÀkirdlià hiç işte üstÀd olmadı (Nevâî, 502,10)

(*Ey ecel katlı etmeyi onun süzgün bakışlarından öğren. Çıracılık yapmayan kimse hiç bir işte usta olamaz.*)

"Usta görmeyen şakirt her tarafa yorgalar." atasözünü Nevâî, sevgilinin öldürme fennini öğrenmeyen ecelin acemi olduğunu vurgulayarak mübâlağa sanatını işletmektedir.

Kazana Yanaşırsan Karası, Kötüye Yanaşırsan Belası Bulaşır

یوقر یمانلیغ انگاکیم، کیرر یمان ایل ارا
کومور ارا ایلک اورگان قیلور ایلکنی قرا

Yuúar yamÀnlà ańga kim kirer yamÀn el-ara

Kömür ara ilik urgan úılur ilkini úara (Nevâî, 617,10)

(*Kötü bir topluluk içine girene kötülük bulaşır, kömüre dokunan kişiye siyahı bulaşır.*)

Beyitte "Kazana yanaşırsan karası bulaşır, kötüye yanaşırsan belası bulaşır veya

Üzüm üzüme baka baka kararır."

"قزانگه یاناشسنگ قراسی یوقر، یمانگه یاناشسنگ بلاسی"

atasözleri okuyucuya öğüt vermek amacıyla işletilmektedir.

Ali Şîr Nevâî'nin şiirlerinde, günümüzde kullanılmayan atasözlerini de görmek mümkündür. Nitekim aşağıdaki beyitte irsali mesel sanatından yararlanarak kullandığı atasözü, güzel bir örnektir:

Parça Bütünü Tanımlar

حسنیدین مهر غرض دور، ای عشق

بو مثل دور «سیللیغینگدین ایللیغینگ»

Üsüidın mihr àareødür ey èişú

Bu meåeldür silliiàiñden elliiàiñ (Nevâî, 317,7)

(*Sevgilinin güzelliği güneşten bir yansımadır ey aşk! Mesel vardır ki: "İyiliğinden kişiliğin bellidir."*)

Görüldüğü gibi Nevâî, Fars ve Türk halk edebiyatında işletilen atasözleri dışında çok yaygın olmayan ya da unutulmuş sözleri de şiirlerinde işletmesi bakımından çok değerli bir hazine sunmaktadır. Nevai'nin şiirlerinde, atasözleri ve deyimleri farklı kalıplar ve manalarla kullanması, onun söz ustalığının açık bir göstergesidir (İsar, 1399, 73).

Mine Mengi'ye göre şiirde atasözü kullanımı sırasında atasözünün bilinen söz deyiminde değişiklik yapılmasının vezinden kaynaklanan bir nedene bağlanması doğal olmakla birlikte, bu özellik atasözleri ile deyimlerin tarihî gelişimleri sırasında geçirdikleri bazı değişimlerin işareti olarak da kabul edilmelidir. Bir başka deyişle, günümüze gelinceye kadar kimi atasözleri değişmiş, günümüzde yeni bir biçim kazanarak kullanıma girmiş ya da zaman içerisinde atasözünün değişik birkaç kalıbı kullanılır olmuş, dolayısıyla bu birkaç kalıptan yalnız birinin kullanımı kalmış olabilir (Mengi, 1986, 47).

Yerin Kulağı Vardır

بو که دیرلر|"باردورور دیوار کینیده قولاق"

اول فضا دوریده کوز بیتگونچه دیوار اولمغه غی

Bu ki dirler bardurur dîvÀr kiynide úulaú

Ol fe0À devride köz yetgünçe divÂr olmaàay (Nevâî, 517,611)

(*Duvarın kulağı vardır dedikleri için, gözün görebildiği yere kadar duvar olmasın*).

Nevâî, bu beytinde “Yerin kulağı vardır.” atasözünü mantıksal bir ilişki içinde kullanırken, temennisini dile getirmektedir. Bu atasözü Farsçada da:

دیوارموش دارد موش هم گوش دارد

şeklinde işletilmektedir.

Sonuç

Özlü, kısa ve çoğu zaman ahenkli sözlerden oluşan atasözleri, toplumların uzun vadeli değerlendirmeleri niteliğinde olduğu için ders verici, nasihat edici öğütler taşır. Bu bakımdan söz aralarında bu tür sözlere sıkça yer verilmesi sözün gücünü arttırmada, konuyu iyi anlatmada ve dinleyiciyi iyi bir şekilde uyarmada yardımcı olur. Söz ehli kimi klasik divan şairleri de kendi tecrübelerini ve toplumun değer yargılarını aktarmada atasözlerini sanatlı ifadelerle birlikte şiirlerinde kullanmışlardır. Her ne kadar klasik divan şiirinde muhtevadan çok sözün şekilsel özelliği ön planda olsa da kimi şairler, hakimane düşünce ve duygularını birey ve toplumun ıslahına katkı sağlayacak biçimde atasözleri ve öğütlerle süsleyerek sunmuşlardır. Bu özellik, okuyucunun duygularını beslemekle kalmayıp kişilerinin yeniden düşünüp kıssadan hisse usulüyle kendilerini yeniden değerlendirmelerinde etkili olmaktadır. Atasözlerini bulunduğu coğrafyanın da etkisiyle farklı kültürlere hitap edecek şekilde kullanan söz ustalarından biri de Ali Şîr Nevâî'dir. O, Türkçenin edebiyat dili olarak kabul görmesini sağlamakla kalmamış, şiirlerinde kullandığı atasözleri ve deyimlerle halk dilinin de besleyici bir ismi olmuştur. Ali Şîr Nevâî, divanında atasözlerini kullanırken bir taraftan sanatsal ifadelerle söz kalıplarına yeni ölçüler kazandırmış; diğer taraftan bu sözlerle topluma zihniyet kazandırmada önemli rol oynamıştır. Bu nedenle Ali Şîr Nevâî'nin bu mercekten incelenmesi, o dönemde Herat bölgesinde yaşanan Türk-eğitim ve kültür hayatına ayna tutmaktadır.

KAYNAKÇA

Ali Şîr Nevâî, *Hazâinü'l-Meâni-Garâibü's-Sıgar*, haz. Nurullah ALTAY, Şebirgan-1385.

Alizade, Samed, *Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Eklerle Yay. Haz. Ali Haydar Bayat, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul-1992.

Dilçin, Dehri, *Edebyatımızda Atasözleri, Klişecilik ve Matbacılık T.A.Ş.*, İst. 1945.

İsar, Cemile, “Hazâinü'l-Meâni'de İrsal-i Mesel ve Temsil Sanatları”, *Nevâî- Babür Sempozyumu*, Kabil-1399.

Kaya, Bayram Ali, *Atasözleri ve Deyimlerin Divan Şiirinde Kullanımı ve Divanların Bu Söz Varlıkları Bakımından Önemi*,

<https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/pdfViewer/index.xhtml?uld=2939&ioM=Paper&preview=true&isViewer=true#pagemode=bookmarks>, (15. 12. 2020).

Kurt, İhsan, *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara- 1991.

Mengi, Mine (1986), "Necâî'nin Şiirlerinde Atasözlerinin Kullanımı", Erdem Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 4, c. II, s. 47-56.

Poyraz, Yakup vd., "18. Yüzyıl Divan Şairlerinden Hâkimî'nin Eserlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, s.2.